

СОНЯЧНИЙ ПОЕТ (Іван Огієнко та Богдан-Ігор Антонич)

...Тридцять років ХХ століття виявилися нелегкими на життєвій стежі українського професора-філолога та богослова, в нещодавньому минулому міністра УНР (а в майбутньому православного митрополита Іларіона) Івана Огієнка. Він знаходився в еміграції на території Польщі – країни, яка, з одного боку, надала прихисток багатьом українським політикам і науковцям (як борцям проти спільного з поляками ворога – радянсько-більшовицької Росії), з іншого боку, чинила всілякі утиски цим українцям (наслідок чималих історичних польсько-українських колізій).

Іван Іванович Огієнко був прийнятий на викладацьку посаду до Варшавського університету – професором богословського факультету, але професором лише контрактним, тобто таким, який висів на волосинці й постійно знаходився під загрозою безробіття через закінчення або припинення контракту. Так воно і трапилося восени 1932 року, коли його усунули з професорства – спочатку без будь-яких пояснень, а згодом з формулюванням, яке сам І.Огієнко переказав як “український націоналізм” і “спротив полонізації православних богословів”. А треба ж було лікувати хворих дочку та дружину (1937 року Домініка Данилівна померла), підтримувати матеріально синів-студентів.

Але й у цих скрутних умовах великий просвітитель українського народу шукав можливості давати співвітчизникам (і тим, що опинилися на чужині, і тим, що були окуповані на власних теренах російськими шовіністами) знання про глибини рідної культури, історії, мови та православ'я. Засобом поширення цих знань він зробив журнали “Рідна мова” та “Наша культура”, які І.Огієнко став видавати й редагувати і в яких він значною мірою був і автором. Як давалася йому ця видавнича діяльність, свідчить лист самого І.Огієнка до однодумця: «“Рідна мова” принесла мені багато праці, стільки ж клопоту й жодного заробітку».

Та найбільшого болю завдавали І.Огієнкові деякі українські діячі та організації в Польщі. Як це нерідко буває в емігрантському середовищі, люди, яким на чужині варто було б єднатися заради спільної справи, не можуть чи не бажають цього єднання, а більше ревно стежать за тим, чи не “обійшов” їх хто на ниві любові до України. Зокрема, особливо прикрою була для І.Огієнка ворожа позиція щодо нього та його культурно-духовної діяльності з боку львівських часописів “Назустріч” і “Діло” – інколи з прямими інсинуаціями [1, с.38-41,183].

І от у цій важкій ситуації слово підтримки та співчуття Іван Іванович одержує від одного із співробітників і активних авторів згаданих видань Богдана-Ігоря Антонича (в журналі “Назустріч”, за свідченням одного з його редакторів С.Гординського, було опубліковано понад тридцять Богданових поезій [16]). У листі до І.Огієнка поет намагався втішити адресата: “... Що інше “Назустріч” як журнал, а що інше особи деяких редакторів... Цебто становище “Назустрічі” не таке “вороже”, скоріше нейтральне... Склад “Назустрічі” не становить чогось одного, не має своєї “лінії”. Кожний з її редакторів (О.Боднарівч, М.Рудницький, В.Сімович)... являє собою щось інше” [1, с.40].

На жаль, ця втіха виявилася доволі ілюзорною. Журнал “Назустріч” формально був дійсно “нейтральним”, позапартійним [4, с.259], але М.Рудницький не лише як редактор цього часопису, а й як редактор газети “Діло” та член Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові вороже ставився до І.Огієнка [1, с.181, 183; 2, с.280]. Звісно, Огієнкові журнали намагалися дати гідну відповідь на ці напади й показувати справжній рівень необ'єктивного опонента: “...читачі “Нашої Культури” з цікавістю прочитали у грудневому числі (за 1935 р.)

передрукований матеріал К.Чеховича (із “Мети”, ч.44 за 1935 р.) щодо “суб’єктивних переконань” проф. М.Рудницького стосовно “нав’язання контактів з громадянством” через виголошення низькопробних лекцій або попросту непідготовлених викладів, виголошених із кафедри НТШ” [1, с.184]. Можливо, йдеться тут про лекцію, присвячену 45 українським письменникам, з якою М.Рудницький виступив наприкінці 1935 року в Станіславі [2, с.101]. Та й В.Сімович у справах українознавства не завжди показував себе з найкращого боку; так, коли Улас Самчук приголомшив світ своїм правдивим твором “Марія” про голодомор 1932-1933 років у підрадянській Україні, В.Сімович 1935 року, побіжно назвавши перші 60 сторінок утіхою для читача, решту охарактеризував як сухий перелік подій та фактів; на його думку, “композиція, архітектоніка – це найслабше місце Самчука”, а хроніка подана “справді наспіх” [2, с.257].

Так, втіха виявилася ілюзорною, але вона була дорогою для І.Огієнка з двох причин: по-перше, вона виходила із самого центру ворогуючого табору, а по-друге, автором співчутливого листа виявився молодий (1909 року народження) і дуже талановитий західноукраїнський поет, творчістю якого І.Огієнко перед цим зацікавився, як зазвичай, з притаманної йому лінгвістичної точки зору, опублікувавши в одному із номерів “Рідної мови” за 1935 рік семисторінкову розвідку “Мова Богдана-Ігоря Антонича” [1, с.201]. Б.-І.Антонич взагалі досить часто публікував свої поезії в українській (не радянській) періодиці, в тому числі й у огієнківських журналах “Рідна мова” та “Наша культура” [4, с.259; 13, с.28], тому І.Огієнко мав усі підстави просити поета, як постійного автора часописів, залучати до співробітництва у цих виданнях нових авторів [1, с.167]. Між І.Огієнком та Б.-І.Антоничем відбувався книгообмін [19, с.369].

Подальше захоплення яскравим мистецтвом самобутнього лемківського поета з європейським творчим обличчям [10, с.690] і широкими літературними зв’язками (Антонич листувався з Є.Пеленським, про нього писали Є.Маланюк, О.Ольжич і Б.Кабарівський, його поезіями цікавився Д.Корбутяк, йому писала О.Теліга [2, с.273-275,277,279; 14]) призвело до того, що трохи згодом, у 1936 році, І.Огієнко зробив те, на що йшов дуже рідко: він у своєму журналі “Наша культура” публікує статтю обсягом у 8 сторінок із загальною філологічною (літературознавчо-стилістичною) характеристикою поетичного доробку свого молодого (на 27 років молодшого за себе) симпатика під промовистою назвою “Соняшний поет Богдан-Ігор Антонич” (хоча й тут переважно піддавалися скрупульозному дослідженню суто мовно-стилістичні явища, найцікавіші поетичні засоби у збірці “Три перстені” [13, с.27]).

Що ж дало І.Огієнкові підставу саме так кваліфікувати Богдана-Ігоря? Знайомство з поезіями Антонича показує, що він дійсно нерідко, з дивною постійністю й навіть пристрасною звертається до образу життєдайного, а інколи і спопеляючого сонця [10, с.692; 11, с.17]: “Запрягши сонце до теліги, назустріч виїду весні” (“Назустріч”, 1934); “Іде розсміяний і босий хлопчина з сонцем на плечах” (“На шляху”, 1934); “Я, сонцеві життя продавши...” (“Автопортрет”, 1934); “Стіл ясеневий, на столі слов’янський дзбан, у дзбані сонце” (“Зелена Євангелія”, 1934); “Ходить сонце у крисані...” (“Коляда”, 1934); “Корови моляться до сонця, що полум’яним сходить маком” (“Село”, 1934); “...де небо сонцем привалило до села...” (“Вишні”, 1935); “Залле мене потоп, розчавить білим сонцем...” (“Пісня про незнищенність матерії”, 1936); “І стеляться до ніг дими – покірні птахи, а сонце, мов павук, на мурів скісним луку антен червоне павутиння позіп’явши, мов мертві мухи, ловить і вбиває звуки” (“Ротації”, 1936). Той же образ – і в поезіях посмертного видання: “Розкрию таємницю: червоне сонце продають на ярмарку в Горлицях” (“Ярмарок”, 1938); “Воли рогами сонце колють, аж з нього кров тече багряна” (“Захід”, 1938) [3, с.695-698; 4, с.260-263].

У зв’язку з зазначеним варто звернути увагу на те, що сонце було одним із улюблених образів творчості самого Івана Огієнка – і теолога, і поета: “Бо з молитвою розум ясніє, і тепліше на серці стає. – Немов сонце те світить і гріє у відкритеє серце твоє”; “Нехай віра твоя, як те сонце, і світить, і гріє!”; “Без сонця все живе гине. Так гине людство без любови”; “Церква

для людини – животворяще сонце”; “Хліб в українців завжди мав соняшну, круглу форму”; “Поклоняймося тільки сонцю правди!”; “Коли сонце світить, ми часом не помічаємо його” [5, с.24,27,31,40,53,71].

Розглянувши спільну “сонячність” І.Огієнка та Б.-І.Антонича, варто пошукати й інші точки творчого дотику обох інтелектуальних українських особистостей. Цю розвідку доцільно робити, не претендуючи на всебічний аналіз, на тлі біографії молодого поета, автора трьох прижиттєвих збірок віршів (“Привітання життя” 1931 року, “Три перстені” 1934 року, “Книга Лева” 1936 року) і двох посмертно виданих (“Зелена Євангелія” та “Ротації” 1938 року), який за 7 – 8 років активного творчого життя досяг високого рівня майстерності.

На цьому тлі з’ясується, що Антонич у своїх поезіях розглядав усе живе як один ланцюг природи, в якому людина – брат тварині чи рослині, навіть мінералові [7, с.761]: “Антонич був хрущем і жив колись на вишнях...”; “Зашуміла трава і принишкла, простелившись нам юним під ноги”; “Наша молодість, наче природа, колосистим ще літом доспіє”; “Струнка тополя тонша й тонша, мов дерево ставало б птахом”; “Росте хлоп’я, мов кущ малини...”; “Послухай: б’є весільний бубон і клени клоняться, мов пави”; “Ростуть дівчата, наче трави...”; “...лежу, мов мудрий ліс, під папороті квітом і стигну, і холону, й твердну в білий камінь”; “...і вугіль з наших тіл цвістиме чорним квіттям...”. Ці поетичні розмірковування певним чином близькі до розуміння природи, її проявів у І.Огієнка, який пізніше, 1957 року, опублікував цикл віршів “Природа і Бог”: “І Біблія – це вся природа. Природа ж – Біблія мала”; “І як прекрасна природа своїм світом, так прекрасна Біблія своєю найвищою небесною поезією!”; “Хто не любить скотини, той і людини любити не буде”; “Живого життя зачавити не можна: росте ж бо берізка й на скелі!”; “Природа – це книга про Бога. Приходь, розкривай і читай” [5, с.22,23,33,72].

Обожнення природи органічно переливається в поезіях Б.-І.Антонича у справжній радісний гімн життю, в оспівування (при всій тузі за недосяжним і нездійсненим) юності та краси: “Дочасності красо незглибна, невже ж тобою не п’яніти?”; “Ти поклоняйся лиш землі, землі стобарвній, наче сон цей!”; “Бо в дорогах звабливая врода (о зелень! о юність! о мріє!); “Окриленим, хрещатим снігом співають в квітні юні дні”; “Мій брат – кравець хлоп’ячих мрій – зішив з землею небо”; “Я є рушниця, радістю набита, якою вистрілю на честь життя”. Ця життєрадісна позиція перегукується з Огієнковою: “Світ – твір Божий, тому що він світлий і радісний”; “Христос зійшов з Неба на землю, а землю наблизив до Неба”; “Християнство – віра радісна”; “У тому й краса всесвіту, що народи зберігають свою окремішність, як на пишній луці кожна квітка окремий колір і запах” [5, с.21,24,54]. Пізніше, 1954 року, митрополит Іларіон опублікує свою богословську студію під значущою назвою “Обожнення Людини – ціль людського життя” [5, с.70].

Б.-І.Антонич як першоджерело своєї поетичної творчості бачив Тараса Шевченка, тим самим об’єднуючи в нерозривний мистецько-духовний простір захід і схід України (поезія “Вишні” – ремінісценція до Тарасового “Садка вишневого коло хати”):

*Антонич був хрущем і жив колись на вишнях,
на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко...
цвітуть натхненно вишні кучеряво й п’яно,
як за Шевченка, знову поять пісню хмелем.*

Шевченківська тема була дуже близькою і для І.Огієнка, який пізніше, в 1961 році, коли відзначатимуться соті роковини смерті Кобзаря, стане автором праць “Шевченко як творець української літературної мови. Релігійний стиль Шевченкової мови”, “Траматично-стилістичний словник Шевченкової мови”, “Чергові завдання шевченкознавства” та деяких інших, а також присвячених Тарасові віршів: «”Чути Бога в Небесах” – оце перше, що – за Шевченком – потрібне для кожного поета»; “Ми створили культ Шевченка, але не створили культу його мови”; “Шевченко перестав бути поетом одної доби, – він наш повсякчасний провідник!”;

«"Кобзар" – це найкраща, найповніша граматики всеукраїнської літературної мови»; "Усі помолімося за Тараса Шевченка..." [1, с.207.216-218; 5, с.21,34,45,58,78].

Окремої розмови потребує звернення Антонича до християнської проблематики, засадничої для видатного українського православного ієрарха Івана Огієнка – митрополита Іларіона. Богдан-Ігор, син сільського лемківського священика, цілком органічно (хоча й не зразу) вплив у мистецьке полотно своїх поезій християнські мотиви та ремінісценції, народну інтерпретацію різних аспектів Христової віри, особливо у "Книзі Лева" [7, с.760]. Про це свідчать хоча б назви таких його віршів, як "Різдво" (1934 р.), "Коляда" (1934 р.), "Апокаліпсис" (1936 р.), збірки "Зелена Євангелія". Наведемо й відповідні рядки окремих поезій: "Моя країно зоряна, біблійна й пишна, квітчаста батьківщино вишні й соловейка!"; "Дубова скриня, в скрині пісня і сокира. Сокирою хвалив щодня твій батько Бога. Твій дід теж тесля був. Стоять церкви чотири, що ними завершив своє життя убоге"; "Лопочуть зорі на тополях, і люди хрестяться з тривоги". У цьому плані здається символічним, що вже в незалежній Україні під однією палітуркою опинилися духовні поезії Івана Огієнка "На чужині в Єгипті", "Хрест і Воскресіння", "Осанна!", "Нова наука", "Богоборці", "Наші до Бога вимоги", "Оселя Духа Святого", "Біблія", "Перше місце", "Обоження", "Найбільша перемога", "Молитва" та Богдана-Ігоря Антонича "Молитва", "Хвилина з Богом", "Визнаю" [8, с.22,29,34,121-122, 128-130]. Водночас поет у найперших своїх творах інколи декларативно заявляв про те, що в ньому живе й поганин-язичник: "Я – закоханий в життя поганин"; "... захоплений поганин завжди, поет весняного похмілля"; він, за словами дослідника його творчості, припускався "хаотичної стихійності поганської чи старозавітної вір" [10, с.692]. Але пізніше поет сам визнавав: "І знов минула юність кличе, як давні кличуть забобони" [3, с.697]; "А сьогодні я спілий, мов літом, покінчив молодечі штукарства та герці, погодився із Богом та світом і знайшов досконалу гармонію в серці" [8, с.122]. Антоничеве "поганство", втім, було не релігійно-конфесійним, а суто літературним (як постійне згадування "поганських" музи, Аполлона, Пераса, Парнаса й под. у цілком християнських чи атеїстичних поетів Європи ХІХ – початку ХХ ст.). У цьому плані слід погодитися з наступною думкою: "...мені здається, слід розрізнити поганство й язичництво... Останнє має свої позитиви радості, молодості, енергії, життєлюбства. Молодий Калинець, Антонич..." [18, с.118]. Крім того, українське православ'я органічно ввібрало в себе чимало того, що жило в народних звичаях, у фольклорі та символіці. Тут доречно звернути увагу на наступне: "У генеалогічному дереві Антонича-поета чітко проглядається і славетний автор "Слова о полку Ігоревім"..." [14], а в цьому творі, як відомо, християнська та дохристиянська стихії тісно переплелися, що з повним розумінням сприймалося й І.Огієнком, який високо поцінував "Слово...", присвятив йому спеціальну працю «Вічність ідеології "Слова о полку Ігоревім"» і навіть літературну монографію "Слово про Ігорів похід": «"Слово" – це твір українського духа, це плач за могутньою державою українського серця» [1, с.222; 5, с.43,62,74]. Віросповідним аспектам творчості Б.-І.Антонича присвячене дослідження М.Ільницького "Гармонія серця і чола: релігійні мотиви у поезії М.Шашкевича і Б.-І.Антонича", де йдеться про "хвилю релігійної української поезії, у якій важливе місце посідають "Велика гармонія" та "Книга Лева" Антонича" [14].

Об'єднував двох визначних українців палкий патріотизм – залюбленість у свій народ, знищений колонізаторами, та не знищений і незнищений. Антонич писав: "Проти розуму вірю, що місяць, який світить над моїм рідним селом в Горлицькому повіті, є інший від місяця з-під Парижа, Рима, Варшави чи Москви... Вірю в землю батьківську і в її поезію..." [14]. Нині наймолодшим школярам України рекомендується знайомство з поезією "Що це є Батьківщина?", де батько говорить донці:

*Знай, Батьківщина – це ріка, що серед поля,
поза селом, ген, попід лісом, тихо плине,
це в саді нашому дерева, зілля квіти,*

*це на ланах пшениця золотокоса,
це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
це на левадах скошена трава в покосах,
це наші всі пісні і молитви щоденні,
це рідна мова – скарб, якого ти не згубиш,
це небо, синє вдень, а серед ночі темне,
це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш [15, с.51].*

Це перегукується з Огієнковими сентенціями: “Храм без іконостасу – зрада українській багатівковій культурі, це відречення від українства”; “Не зрікайся свого українського, хоч його перейняли від нас росіяни”; “Люби усе своє рідне українське, і будеш щасливим у цьому житті!” [5, с.54,56,59].

Обоє, непримиренні до більшовицького режиму, тим не менш уважно й неупереджено ставилися до найкращого з поетичного доробку поетів радянської України. Зокрема, І.Огієнко уважно стежив за творчістю свого знайомого й однодумця (судячи по зустрічах наприпочатку 20-х років) М.Рильського і в кількох випусках “Нашої культури” 1936 року (тобто практично тоді ж, коли і статтю про Антонича, тільки п’ятьма номерами пізніше) опублікував досить розлоге (на 30 журнальних сторінок) дослідження “Мова Максима Рильського” як фрагмент фундаментальної праці “Сучасна українська літературна мова”, де високо поцінував мовно-стилістичну майстерність поета в дорадянській та радянській періоди творчості [1, с.202; 9, с.11]. Що ж до Б.-І.Антонича, то дослідники вже відзначали деякий вплив на його стилістику поетичної творчості раннього П.Тичини [10, с.688,690]. Ми ж хочемо звернути тут увагу на таке промовисте перегукування наддніпрянського та наддністрянського поетів. По свіжих слідах відомої драми під Крутами (січень 1918 року) П.Тичина написав вірш “На Аскольдовій могилі”:

*На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів-українців,
Славних молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт, –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадницька рука?
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся воїн?
Боже, покарай!
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих.
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.*

Ніби підхоплюючи поетично-героїчну естафету, Б.-І.Антонич (звісно, значно пізніше за П.Тичину, бо був набагато молодшим) створює “Крутянську пісню”:

*Спом’янімо в пісні славу Крутів,
Найсвятіше з наших бойовиць!
Крути! Крути! – смолоскип в майбутнє.
Підіймемо наші душі ввиш!*

*Крути! Крути! Це за Батьківщину
Стати муром, шанцем душ і тіл.
Крути! Крути! Мужньо, воедино
Прямувати в найсвятішу ціль.
Крути! Крути! Мужність і посвята,
Вірність, що міцніша понад смерть.
Крути! Крути! Горда і завзята
Кличе пісня і веде вперед.*

Взагалі можна знайти різноманітні паралелі, якщо аналізувати життєві шляхи та творчі уподобання двох непересічних особистостей при всій їхній неповторності. Тоді з'ясується, що як І. Огієнко, так і Б.-І.Антонич починали свої поетичні шляхи, користуючись чужинецькими мовами окупантів (перший – російською, другий – польською), але вже в юні роки перейшли у творчості на рідну українську [9, с.46-47; 10, с.688]. Б.-І.Антонич з пієтетом ставився до поезії як такої, до її таємниці [10, с.691]; але ж і в І.Огієнка ми читаємо: “Молитви наші глибоко поетичні, які наповнюють красою душу й серце наше”; “Релігійна поезія сприймається віруючою душею, а не матеріялістичним розумом!”; “Поезія Молитов – це найчистіші солодощі для душі й серця віруючого”; “Поезія – це Божа мова” [5, с.23-24], в нього є праця “Біблійна поезія” [5, с.61]. Обоє, окрім поетичної творчості, залишили по собі й драматургічний спадок [9, с.689; 10, с.52]. І.Огієнко прославився як неперевершений перекладач (перш за все Біблії, але не тільки) та як глибокий теоретик перекладацької справи – і Б.-І.Антонич полюбляв робити переклади [5, с.67; 9, с.52; 10, с.688]. Обоє не уникали політико-публіцистичних виступів [9, с.52; 10, с.688]. Випускник Львівського університету, магістр філософії Антонич, як і випускник Київського університету, доктор філології Огієнко, чимало часу віддавав видавничо-редакторській праці (був редактором мистецької збірки “Карби”, журналу “Дажбог”) [6, с.12]. Спільною для них була навіть така стилістична риса, як об’єктивована назва себе у третій особі: “Огієнко закінчує Вищі Педагогічні Курси в Києві” [12, с.17]; “Антонич був хрущем”; “Антонич теж звіря сумне і кучеряве”; “Сестра Антонича – лисиця” [7, с.762].

...Богдан-Ігор помер зовсім молодим у розквіті таланту. “...смерть Антонича... у двадцять вісім років – символічна. Приблизно в цьому віці у душах поетів умирає поезія, а потім покти одружуються, народжують дітей і припиняють віршувати не тільки через безперспективність цього заняття, бо в українському суспільстві неіає попиту на поезію, а ще й тому, що прагматичне доросле життч притупляє і вбиває поетичне сприйняття світу. Після двадцяти восьми років в Україні вірші пишуть одиниці” [20, с.17-18]... Коли 1937 року поет після важкої хвороби закінчив свою земну путь, І.Огієнко відгукнувся на цю сумну подію некрологом “Богдан-Ігор Антонич” у “Нашій культурі”.

Ім’я та творчість Антонича попадали в поле уваги І.Огієнка й у післявоєнниу пору. Так, від одержав листа Ольги Олійник-Ксенжопольської від 17 грудня 1957 року про те, що авторка досліджує творчість Богдана-Ігоря Антонича і що вона знайома зі взаєминами Антонича та Огієнка, бо надіслала митрополитові свою статтю “Поет Богдан-Ігор Антонич і професор др. Огієнко” [21, с.388].

Усе зазначене свідчить про те, що Б.-І.Антонич, який мав вплив на естетику “плетива слів” й більш пізньої пори – 80-90-х років ХХ століття [20, с.173,261], виявився яскравою творчою постаттю на життєвому шляху Івана Огієнка, близькою професорові-богословові за багатьма аспектами своєї поетичної праці.

А щодо недовгих 28 прожитих Антоничем років, то про це яскраво сказав Дмитро Павличко: “Хто був геніальним бодай один день, той має право на безсмертя. Таке право має Антонич, бо йому вистачило часу, щоб реалізувати свої велетенські творчі сили” [16]. 2009 року Україна гідно відзначила 100-річчя свого талановитого сина Богдана-Ігоря Антонича,

засвідчивши цим пошануванням згадане щойно безсмертя поета [17]. Поезії талановитого лемка нині приходять до учнів навіть початкових класів [15, с.51,123].

Список використаних джерел

1. Тіменик Зиновій. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон): життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997. – 228 с.
2. Качкан Володимир. Хай святиться ім'я твоє: українознавство та пресологія. – Книга третя. – Львів, 1998. – 368 с.
3. Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – Книга друга. – Київ, 1994. – 720 с.
4. Борзенко О.І., Сподарець М.П. Українська література: хрестоматія, 11 клас.– Харків, 2004. – 752 с.
5. Огієнкові афоризми і сентенції. – Львів, 1996. – 96 с.
6. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів. – Донецьк, 2001. – 196 с.
7. Новий довідник: українська мова, українська література. – Київ, 2006. – 864 с.
8. Українська духовна поезія ХУІІ-ХХ ст. – Київ, 1996. – 160 с.
9. Опанасюк Олексій. Трійця з передпілля Києва. – Житомир, 1999. – 64 с.
10. Рубчак Б. Богдан Ігор Антонич // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – Книга друга. – Київ, 1994.
11. Ільницький М. На перехрестях віку // Борзенко О.І., Сподарець М.П. Українська література: хрестоматія, 11 клас. – Харків, 2004.
12. Огієнко Іван. Моє життя. – Житомир, 2002. – 120 с.
13. Опанасюк Олекса. Рідне слово на чужині: Іван Огієнко – редактор і видавець. – Житомир, 2004. – 48 с.
14. Лубківський Роман. Богдан-Ігор Антонич: третє повернення // Літературна Україна, 13 грудня 2007 р.
15. Скрипченко Надія, Савченко Олександра. Читанка 3(2). – Київ: Освіта, 1993. – 368 с.
16. Різник Левко. Від Львова до Бортятина // Літературна Україна, 10 квітня 2008 р.
17. Літературна Україна, 8 жовтня 2009 р.
18. Антонюк Зиновій. Рефлексії ідентичності. – Київ-Харків: Дух і буква, 2007. – 272 с.
19. Ляхоцький Володимир. Тільки книжка принесе волю українському народові...: книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.
20. Даниленко Володимир. Лісоруб у пустелі: письменник і літературний процес. – Київ: Академідава, 2008. – 352 с.
21. Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – 568 с.